

УДК 930.22(477)(045)

Ірина ТЮРМЕНКО

Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-6868>

ОСТРОГІАНА У МЕНТАЛЬНОМУ ВИМІРІ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Дослідження містить основні положення та висновки доповіді, виголошеної на VII Острозьких наукових читаннях (27-28 вересня 2019), яку організував Центр вивчення спадщини кн. Острозьких. У статті розкрито вплив Острога та Острогіани на життя і творчість Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Вписавши Острогіану в українську культурну спадщину, учений зазначав, що саме вона відіграла важливу роль у житті не лише України, а й усього східного слов'янства. Ця ідея вперше була висловлена ученим у курсі лекцій, відомому під назвою «Українська культура» (1918).

Тематика Острогіани супроводжувала ученого протягом усього життя, що знайшло відображення у низці його наукових праць. Водночас наукові погляди І. Огієнка у цій царині розділили сучасних учених на тих, хто гостро критикує дослідника, хто солідарний із ним, і тих, хто, у своїх прагненнях віднайти істину дискутує та перевіряє, думки й гіпотези висловлені І. Огієнком про різнопланові проблеми Острогіани.

У нашому дослідженні виділено основні маркери, які визначили напрями досліджень ученого, – Острог, Острозька Біблія, друкарство, стародруки, постаті роду Острозьких. На основі порівняльного аналізу визначено актуальність ідей, поглядів І. Огієнка на проблеми Острогіани у сучасному науковому просторі. Підкреслено, що актуальними залишаються його висновки про значення Острозької Біблії; визначну роль І. Федорова у розвитку друкарської справи та у виданні Біблії; наявність різних джерел, які були покладені в основу перекладу Біблії; високий технічний стан друку та особливості острозького шрифту; про діяльність Острозького культурного центру, до складу якого входила Острозька академія, гуртка вчених та друкарні; встановлення дати смерті й поховання В.-К. Острозького. Учений підкреслював, що в основу перекладу Біблії покладена церковно-слов'янська мовна традиція і визначив причини, які стали на заваді перекладу Біблії живою мовою; довів що Острозька друкарня стала першою, яка постійно діяла в українських землях; висунув гіпотезу про бажання В.-К. Острозького перенести культурно-освітній осередок з Острога до Дермані; на основі порівняння шрифтів висловив думку

про те, що наприкінці 1602 або на початку 1603 р. до Дермані тимчасово була переведена Острозька друкарня.

Розглядаючи Острог як осередок культурної спадщини, І. Огієнко поєднав його здобутки із сучасною українською історією, залишаючи прийдешнім поколінням питання, відповідей на які знайти не зміг.

Ключові слова: Іван Огієнко (митрополит Іларіон), Острог, Острозька Біблія, В.К. Острозький, друкарство, стародруки.

Iryna TYURMENKO

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-6868>

OSTROGIANA IN THE MENTAL DIMENSION OF IVAN OGIEENKO (METROPOL- ITAN ILARION)

The research includes the main concepts and conclusions of the report delivered at the VII Ostroh Scientific Readings (September 27-28, 2019) organized by the Ostroh Academy Research Centre of Inheritance Studies in order to study the princes Ostrozkis' heritage. The article reveals the influence of Ostroh and Ostrogiana on the life and work of Ivan Ogienko (known as Metropolitan Illarion). Having preserved Ostrogiana in the Ukrainian cultural heritage, the scholar noted that it played an important role: not in Ukrainian life only, but in life of all Eastern Slavs as well. This idea was first expressed by the scientist in the course of lectures known as «Ukrainian Culture» (1918).

Ostrogiana's subject matter accompanied the scientist throughout all his life, which is reflected in a number of his scientific works. At the same time, I. Ogienko's scientific experiments in this area divided modern scientists into those who sharply criticize I. Ogienko's views, those who are in solidarity with the scientist and those who, in their pursuit of finding the truth, discuss and verify his opinions and hypotheses about the various problems of Ostrogiana.

The article deals with the main markers that determined the main directions of Ogienko's research: Ostrog, Ostroh Bible, publishing, old prints, prominent people of the Ostrozki family. Using the comparative analysis, the relevance of Ivan Ogienko's ideas and views on the problems of Ostrogiana in the modern scientific space were determined. It has been emphasized that the scholar's views on the significance of the Ostroh Bible, the prominent role of I. Fedorov in the development of printing and in the publication of the Bible; the presence of various sources that formed the basis of the Bible translation; the high technical condition of printing and the specific features of Ostroh font as well as on the role Ostroh Cultural Center, which included the Ostroh Academy, a circle of scientists and a

printing house; the date of death and burial of V.-K. Ostroz'kyyi are still actual. The scholar emphasized that the translation of the Bible was based on the Church Slavonic language tradition and identified the reasons that hindered the translation of the Bible into a living language; he also proved that Ostroh Printing House became the first permanent one in the Ukrainian lands; put forward a hypothesis about V.-K. Ostroz'kyyi's desire to transfer the cultural and educational centre from Ostroh to Derman; on the basis of a comparison of fonts, he suggested that at the end of 1602 or at the beginning of 1603 the Ostroh printing house was temporarily transferred to Derman.

Considering Ostrog as the centre of cultural heritage, the scientist combined its achievements with modern Ukrainian history, but asked the future generations to solve the problems that he could not solve himself.

Key words: Ivan Ogienko (Metropolitan Illarion), Ostrog, Ostroh Bible, V.-K. Ostroz'kyyi, publishing, old prints.

Постановка проблеми. До проблеми, яка активно обговорюється в науці, належить Острогіана. Якщо впродовж ХХ ст. ця проблематика ледь жевріла, то протягом перших двох десятиліть ХХІ ст. поряд із численними науковими розвідками почали з'являтися фундаментальні дослідження [Горін, 2012; Кемпа, 2009; Ульяновський, 2012]. Саме Іван Огієнка був одним із перших науковців, який дав поштовх дослідженню Острогіани в українській історіографії на початку ХХ ст. Сьогодні ім'я Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) добре знане в Україні. Його цитують, з ним дискутують, не погоджуються з його системою оцінок [Ульяновський, 2012, С. 43-46; Яремчук, 2011, С.185-186]. І це зрозуміло, адже сучасні наукові методики і плюралізм методологій дають можливість вивчати широке коло джерел, що дозволяє розкрити чи бодай наблизитися до розкриття «таємниць історії», зрозуміти прихований зміст текстової символіки та витлумачити по-новому вже відомі факти. У цьому плані сучасний історик має більше переваг у порівнянні з попередньою генерацією учених. Отже, метою дослідження є розкриття системи цінностей, оцінок та понять, які лежали в основі концептуального бачення І. Огієнком ролі Острога та Василя-Костянтина Острозького в історичній долі українського народу. Об'єктом дослідження є творча спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Предметом – система поглядів ученого на роль Острозької спадщини у культурному та історичному поступі України; визначення ролі й місця ученого у дослідженні Острогіани.

Аналіз досліджень. Проблематика Острогіани у творчості І. Огієнка має культурологічний контекст і базується на таких складових, як друкарство; культурно-освітні центри Острога та Дермані, центри освіти та «гуртки учених»; стародруки; Острозька Біблія; постаті К. І. Острозького та В.-К. Острозького, містерії роду Острозьких. Цій тематиці присвячена низка праць. Основні з них: «Історія українського друкарства» (1925) [Огієнка, 1983], Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви» (1942) [Огієнка, 1993],

«Князь Костянтин Острозький та його культурна праця: історична монографія» (1983) [Іларіон, 1958]; та дотичних до острозької тематики праць: «Українська культура» (1918) [Огієнко, 1991], «Історія української літературної мови» (1949) [Іларіон, 1995], «Книга нашого буття на чужині» (1956) [Іларіон, 1956]. Вже за часів незалежності погляди І. Огієнка на проблематику Острогівани були позитивно оцінені у працях багатьох українських науковців: від перших дослідів у 1990-х роках, до другого десятиліття ХХІ ст. (В. Гуменюк, І. Черняк та А. Плотнікова [Гуменюк, 2007], П. Карплюк [Карлюк, 2008], М. Кушнір [Кушнір, 2000], П. Саух [Рапорт], Т.Ющук [Ющук, 2016] та багато інших). Однак В. Яремчук та В. Ульяновський досить критично оцінили Огієнкові погляди на постать князя В.-К. Острозького. Вони дорікають ученому за помилки, заідеологізованість, ненауковість.

Хоч І. Огієнка звинувачують у спрощеності викладу, заідеологізованості образу князя В.-К. Острозького та у численних помилках [Ульяновський, 2012, С. 45], висновок ученого щодо визначної ролі В.-К. Острозького у створенні культурно-освітнього центру, утвердження православ'я в українських землях простежується навіть у тих дослідників, які не прийняли «героїчного» образу князя в рецепції І. Огієнка. Т. Кемпа відзначав, що «В.-К. Острозький був найбільшим захисником православ'я в Речі Посполитій, бо до цього його зобов'язала щира і глибока віра, проте «не позбавлена амбіційних елементів, котрі ґрунтувалися на родовій традиції» [Кемпа, 2009, С. 190].

Дискусійну позицію щодо основних положень та висновків І. Огієнка зайняв С. Горін. Посилаючись на праці ученого, він намагався не стільки спростувати, скільки знайти відповіді на питання, які до сьогодні залишаються дискусійними або малодослідженими. Власне й сам І. Огієнко, працюючи над розвідками, присвяченими Острогу та В.-К. Острозькому, прагнув вирішити проблеми, які на той час породжували багатовекторність тверджень та здогадок. Висуваючи припущення, підтверджені власними доказами або міркуваннями, вчений часто наголошував, що це гіпотеза чи його власна думка. Водночас зазначимо, що й сам В.-К. Острозький був непересічною особистістю. Він залишив по собі спадщину, яка дає привід сучасникам «копирсатися» у потаємних порухах його душі, вишукуючи прихований зміст мотивації його дій [Ульяновський, 2012, С. 790]. Це значно розширює горизонти Острогівани, тематика якої сьогодні сягає різних галузей наукових знань: історії, образотворчого мистецтва, філософії, релігієзнавства, педагогіки, літературознавства, драматургії тощо.

Виклад основного матеріалу

Острог і Огієнко. Острог відіграв «містичну» роль у житті вченого. Саме в Острозькій гімназії у 1903 р. він як стороння особа екстерном склав іспити на «відмінно» та 6 червня того ж року отримав атестат зрілості № 434 [Атестат, Арк. 264]. Водночас досі залишається незрозумілим, чому юнак обрав саме цю гімназію для складання іспиту. Адже, щоб дістатися з Києва, де мешкав І. Огієнко, до Острога і перебувати там певний час, потрібен час і гроші, яких юнаку бракувало. Та й гімназія не славилася прихильним ставленням

ні до «лівих», ні до українських рухів. Про це йдеться у рапорті окружного інспектора, який проводив ревізію навчальних закладів Острога потягом 10 – 13 листопада 1908 р. [Рапорт, Арк. 3]. І хоча у 1903 р. гімназію очолював інший директор, політика навчальних закладів була незмінною – потрібно було захищати імперію від інакомислення.

У 1908 р. з нагоди 300-річчя з дня смерті К. К. Острозького при гімназії була запроваджена стипендія його імені. Своім указом імператор дозволив збирати добровільні пожертви на створення стипендіального фонду імені К. К. Острозького як «великого поборника православ'я та руської народності у «Південно-Західному краї». Можливо, у майбутньому, подія отримання атестату зрілості, вплетена у канву давнього Острога та гімназії, яка дала путівку в життя І. Огієнку, стали тим підсвідомим поштовхом, який позначився на його захопленні Острогіаною, але вже у контексті українського культурного впливу не лише на український, а й на весь слов'янський схід.

А тим часом атестат зрілості відкривав дорогу І. Огієнку до університету Св. Володимира, хоча й на медичний факультет [Тюрменко, 1998, С. 17]. Однак за порадою декана факультету Т. Флоринського талановитий 21-річний юнак перевівся на історико-філологічний факультет, і саме там доля звела його з В. Перетцем, який відіграв визначну роль у становленні І. Огієнка як ученого. Вихованець наукової школи «Семінарію російської філології» В. Перетца, І. Огієнко з головою занурився у феєричний світ української культури XV–XVII століть. Неприхований науковий інтерес до Острога та його культурної спадщини вчений проніс через усе життя.

Наукові розвідки про Острог. Перша згадка про Острог та його культурне надбання фіксується у курсі лекцій, більш відомому під назвою «Українська культура» (1918 р.), який був прочитаний І. Огієнком в Українському народному університеті. Учений згадує про князя В.-К. Острозького, Острозьку академію та її наукову школу, вінцем діяльності якої стало видання Острозької Біблії, про друкарні в Острозі та Дермані [Огієнко, 1991, С. 30-31, 37-38, 56]. Однак культурний феномен Острога та його володарів не став предметом окремого дослідження. Він був уплетений у загальну канву українського культурного простору, формуючи тверде переконання ученого про високий розвиток української культури, яка впливала на весь слов'янський схід у XVI–XVII ст. Цьому, як вважав І. Огієнко, сприяло видання Острозької Біблії, яка на той час «була найпершою повною друкованою Біблія не тільки на сході слов'янства, але й навіть серед усього слов'янського миру» [Огієнко, 1991, С. 31]. Указуючи на значення Біблії, учений зазначав, що її було складено «приватною особою і приватними людьми» [Іларіон, 1958, С. 150], що вочевидь, підкреслювало значення культурної праці князя Острозького для його сучасників.

У 1920-х роках, починаючи перекладати Біблію українською мовою, І. Огієнко заглибився у дослідження церковних питань, що і стало поштовхом до вивчення практики друкарства загалом, та за часів В.-К. Острозького зокрема. Незважаючи на значну кількість наукових праць дореволюційних

учених, які зверталися до історії православ'я на Волині, питання про становлення друкарської справи в українських землях не розглядалося, як і не існувало узагальненої праці, присвяченої історії друкарства та впливові Острозького культурно-освітнього центру на розвиток культури й освіти в українських землях у XVI–початку XVII ст. Саме це і підштовхнуло І. Огієнка взятися за написання історії українського друкарства – «історично-бібліографічного огляду», який би став дороговказом «кожному, хто захоче ближче пізнати долю нашого друкарства... Звичайно, мій огляд не повний», – зазначав учений, не претендуючи на всеосяжність. Він скромно оцінив свою працю через відсутність потрібних джерел в умовах емігрантського життя. Але попри це, І. Огієнко поставив собі завдання «бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим» [Огієнко, 1983, С. 388].

Отже, у 1925 р. виходить друком «Історія українського друкарства», яка побачила світ завдяки підтримці Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Вивчаючи історію українського друкарства, учений не міг обійти увагою Острог та його культурно-освітній осередок, який спричинився до розвитку друкарської справи, що виявилось у виданні тогочасних стародруків, з-поміж яких центральне місце належало Біблії. Не обійшов І. Огієнко і постать В.-К. Острозького, який й його праці постав як культурний діяч, меценат, оборонець православ'я, фундатор Острозької друкарні.

Видання Біблії та її мовна традиція. Функціонування Острозької друкарні (1577–1621) І. Огієнко датує за хронологічними межами, які подав С. Кардашевич в «Історії давнього міста Острога», а за планом А. Перлнштейна та перевіряючи ці дані за М. Максимовичем, – визначає місце друкарні – поруч з Острозькою академією, у передзамку. Саме там В.-К. Острозький, писав І. Огієнко, заклав під неї «якісь свої маєтки», пов'язуючи розквіт друкарні з І. Федоровим, який став її упорядником з 1577 р. [Огієнко, 1983, С. 167, 171-173]. На думку дослідника, саме завдяки І. Федорову стало можливим відлити друкарські форми, адже до того друкарня, не маючи своїх шрифтів, користувалася грецькими, яких також бракувало. Учений припускав, що біблійні шрифти відливалися не в Острозі, а у Львові, з допомогою львівського маляра Лавріна Пилиповича. До друкарської справи І. Федоров залучив своїх учнів: власного сина Івана, Гриня Івановича зі Заблудова, Сачка Сеньковича Седляра, Семена Корунку зі Львова, можливо й отця Мину – приятеля кн. Курбського та пресвітера Василя [Огієнко, 1983, С. 166-167, 174]. Команда професіоналів спромоглася видати за життя В.-К. Острозького 25 видань, які І. Огієнко класифікував за жанрами: полемічні твори, Новий Заповіт та Псалтир (1580); богослужбові тексти; різножанрові твори [Іларіон, 1958, С. 187-188; Огієнко, 1983, С. 175-176]. Водночас учений зауважив, що першим виданням Острозької друкарні мала би бути Біблія, але на заваді стала відсутність якісних списків для перекладу, що й зумовило появу Нового Завіту та Псалтиря [Огієнко, 1983, С. 169].

Іван Огієнко обстоював думку про існування декількох видань Біблії, датованих 12 липня 1580 р. та 12 серпня 1581 р., які мали два різні колофони. На його думку, ці два видання відрізнялися післямовою І. Федорова, прикрасами та шрифтами [Огієнко, 1983, С. 171-172]. І. Огієнко припускав, що існування двох видань Біблії пов'язане з виявленими у першому виданні помилками, які потрібно було виправити та, відповідно, передрукувати деякі сторінки [Іларіон, 1958, С. 149; Огієнко, 1983, С. 169]. Слід зазначити, що В. Ульяновський не спростував і не підтвердив тезу про пробний випуск Біблії, зауваживши, що ця проблема вимагає нових документальних знахідок та досліджень [Ульяновський, 2012, С. 829].

Значну увагу І. Огієнко присвятив якості перекладу Біблії. За висловом В. Ульяновського, такий завзятий «глюорифікатор» усіх діянь В.-К. Острозького митрополит Іларіон (Огієнко)» виступив найбільшим критиком перекладу Біблії [Ульяновський, 2012, С. 844]. Дійсно, на той час учений, який сам долучився до перекладу біблійних текстів українською мовою та опанував методологію перекладу, не міг не зауважити, що «з сьогоднішнього наукового погляду не можна визнати задовільною праці ані острозьких коректорів, ані Єлисаветинських» [Іларіон, 1958, С. 151].

Критика перекладу стосувалася джерельної бази, якою послуговувались інтелектуали Острозького центру. І. Огієнко виявив використання випадкових текстів, які зміг розшукати Острозький, нехтування найдавнішими джерелами, зокрема, давніми єврейськими текстами, відсутність методик перекладу, наявність помилок, що призвело до того, що текст Острозької Біблії дослідник назвав «випадковим» [Іларіон, 1958, С. 153], але не применшував значення Біблії для тогочасного українського суспільства та прийдешніх поколінь.

Вивчаючи мовні джерела Біблії, І. Огієнко перевіряв твердження В.-К. Острозького про те, що вона була складена з різних текстів. Про це, на думку дослідника, свідчив неоднаковий «правопис та наголос» тексту Біблії [Огієнко, 1993, С. 139]. Водночас він спростував тезу В.-К. Острозького про винятковість Геннадієвого списку Біблії, наголошуючи на тому, що використовувалися різні джерела, «велась самостійна робота з пошуку текстів та їх звіряння. Саме з цих причин Геннадієвий список не був покладений в основу перекладу. Його «використовували (де більше, де менше), як і інші церковнослов'янські, особливо південнослов'янські джерела» [Іларіон, 1958, С. 142; Огієнко, 1991, С. 140]. І. Огієнко висловив припущення, що за основу бралися різні церковнослов'янські, особливо, південнослов'янські джерела, зокрема, кирило-мефодіївські тексти (для перекладу книги Буття, книги Ісуса Навина та Есфири), латинські (для перекладу третьої книги Іздри), та грецькі, які мали відчутний вплив, бо з ними порівнювали всі переклади. У силу цього, «Біблія щодо слов'янського тексту, не вийшла однаково стародавньою» [Іларіон, 1958, С. 141; Огієнко, 1983, С. 166]. Це дало підстави І. Огієнку висловити думку, що на той час перемогла ідея церковнослов'янської мовної традиції Біблії, а не живої, як зокрема, у Біблії Скорини. Таку ситуацію він

пояснив декількома причинами: 1) впливом ідей не лише кн. Курбського і його оточення на кн. Острозького, а й «московських емігрантів», які тоді перебували на Волині; 2) рішенням Острозької академії, яка зрозуміла «грізний стан не тільки своєї Церкви, а й Церкви усіх слов'ян, тому вирішила дати книжку загальнослов'янську. Дати таку Біблію, яку б прийняли без застережень усі слов'яни»; 3) рішенням самого князя, який досить рано, «ще на початку 60-х років XVI ст., почав уже шукати добрих церковнослов'янських текстів, очевидно не для того, щоб з них перекладали на живу мову, бо для цього досить було б перекладати просто з мови грецької» [Іларіон, 1958, С. 144-145; Огієнко, 1983, С. 162]. Думку про те, що в основу ідеології біблійного видання була покладена «кирило-мефодіївська мовна традиція з причини «сакральної мови східних і південних слов'ян – церковнослов'янської», обстоює і В. Ульяновський [Ульяновський, 2012, С. 843].

Естетика, якість видання Біблії та її значення. Детально дослідивши техніку друкарської справи, І. Огієнко визнав високу якість видання Біблії, яку назвав «царицею книжок». Він, зазначав, що високий технічний стан друку виявлявся в особливостях дуже дрібного, але дуже виразного і гарного «острозького шрифту», який, за підрахунками ученого, дорівнював 24,8 мм. Водночас І. Огієнко звернув увагу на заголовні літери, які дуже нагадували великі літери шрифтів Ф. Скорини. Порівнявши тогочасні видання з Острозькою Біблією, учений зазначав, що «такого шрифту ніде більше не було» ... «і його вже не забудеш, раз побачивши». Оцінюючи естетику і якість видання Біблії, І. Огієнко із сумом відзначав, що загалом прикрас у книзі мало; переважно – це гравюри, ймовірно, роботи Гриня Івановича, а можливо й львівського Лавріна Пилиповича, що вчив Гриня. «Проте, ці графічні прикраси не відповідають величності цілої праці, – вони занадто скромні, а часом і вбогі», можливо, припускав І. Огієнко, і через великий обсяг Біблії, але «подібних видань убоге кирилівське друкарство ще не знало» [Іларіон, 1958, С. 146-147; Огієнко, 1983, С. 170]. «Біблія, – писав учений, з'явилася саме в той час, коли її було так потрібно», адже вона була «не річчю земною, а подарунком небесним», як писав кн. Острозький та «свыше сходящим дарованім небесным» за висловом Г. Смотрицького. Саме український народ подарував «слов'янству першу повну друковану Біблію», – зазначав І. Огієнко. Вона «лягла в основу, тієї Біблії, якої вживає весь православний слов'янський світ і сьогодні» [Огієнко, 1983, С. 170].

Друкарні Острога і Дермані. Досліджуючи друкарську справу, І. Огієнко виявив, що Острозька друкарня стала першою постійною друкарнею в українських землях, тоді як друкарня Львівського братства з'явилася пізніше, 1591 р. Саме Острозька друкарня стала центром української культури, адже її полемічні видання відіграли доленосну роль у збереженні православ'я [Іларіон, 1958, С. 195-196].

Не оминув І. Огієнко своєю увагою і діяльність Дерманської друкарні, яка на його думку, працювала з кінця 1602–початку 1603 рр. до 1605 р. Як дослідник

витоків друкарства в Дермані, учений вважав, що важливу роль для розвитку останнього відіграв Дерманський монастир, який заснував Василь Федорович Красний Острозький. Слід зазначити, що в українській Острогіані питання про заснування монастиря ще й досі залишається відкритим, породжуючи нові й нові дискусії [Горін, 2012, С. 66]. Водночас незаперечним є факт визначної ролі В.-К. Острозького у розбудові монастиря та створенні при ньому освітнього центру, який «виховував би потрібне духовенство». Центр, писав І. Огієнко, мав школу для духовенства та друкарню, зібравши у монастирі лише освічених ченців. Можливо, – розмірковував учений, – князь Острозький хотів «увесь центр культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці, був менше придатний для цього, ніж тиха і спокійна Дермань [Огієнко, 1983, С. 186-187, 190]. Це припущення І. Огієнко зробив десь на інтуїтивному рівні, не маючи достатньої кількості джерел і необхідних документальних матеріалів.

Загалом, сучасна наука не відкидає його, уточнюючи концептуальне бачення ролі Дермані в інтелектуальних проектах князя: «створення духовного острівця, такого собі замкнутого, віддаленого від світу інтелектуального центру, котрий служив би своєю творчою продукцією цьому-таки недосконалому світові – цієї ідеї в означеному проекті не розгледів ніхто із дослідників» [Ульяновський, 2012, С. 865]. Твердження щодо вибору Острозьким саме Дермані, І. Огієнко пояснив тим, що монахи Дерманського монастиря традиційно займалися культурною працею, про що свідчать переклади з грецької «Пчели» та рукопису «Бесід» Івана Золотоустого [Огієнко, 1983, С. 186-187]. «Здається, князь Костянтин мав думку спершу заснувати свою друкарню та школу власне в Дерманському монастирі, а тому вигнав Джусу і управителем призначив 2 березня 1575 р. друкаря Івана Федоровича. Можливо, що за час цього управління (1575–1576 рр.) Хведорович розпочав вже в Дермані засновувати нову друкарню. Але пізніше князь змінив своє рішення, і Хведорович перейшов до Острога, де урядив Острозьку друкарню», писав учений [Огієнко, 1983, С. 186]. На думку Митрополита Іларіона, 1602 р. тільки в Дерманському монастирі шляхом реорганізації обителі був створений культурно-освітній центр: Острозький «заводить тут кіновію, засновує школу і друкарню при ній», дарує монастирю маєтки. Водночас С. Горін заперечує факт того, К. Острозький був патроном обителі та ставить під сумнів існування при монастирі школи для світських осіб [Горін, 2012, С. 67, 92].

Багатовекторність досліджень культурної спадщини В.-К. Острозького виявилася і в докладному вивченні І. Огієнком видань Дерманської друкарні. Зокрема, він виділив такі перші видання друкарні, як «Октоїх» (1604 р.) та лист патріарха Мелетія (Пігаса) до Іпатія Потія (1605). «Здається, – писав І. Огієнко, – що цей «Лист» був останнім дерманським друком, але можливо, що всіх дерманських видань до нас не дійшло». Водночас він зазначав, що М. Максимович вважав першим дерманським виданням «Діалог, або розмову о православної и справедливой вере» «ніби під 1603 р.», але «книжка ця

до нас не зберігалася» [Огієнко, 1983, С. 188, 189]. Порівнюючи наведені вище дані І. Огієнка із сучасними науковими розвідками, слід зазначити, що дослідник С. Горін, посилаючись на К. Копержинського, також пише про «Діалог або розмову о православной и вере единой» патріарха Мелетія і датує його тим же 1603 р. Посилаючись на М. Максимовича, С. Горін вважав, що «Діалог» вийшов 1605 р., і додає ще один твір до «Каталогу стародруків» – це «Лямент дому княжат Острозьких над зошлим з того света [...] Александром Константиновичем Острожским», який Ігор Мацько датує січнем-лютим 1604 р. [Горін, 2012, С. 93].

Вивчаючи історію Дерманської друкарні, І. Огієнко не погоджувався з думкою І. Каманіна, що архимандрит Ісайя Балабан із дозволу князя Януша продав Дерманську друкарню до Києва разом з Острозькою. Учений висловив припущення, що як окрема одиниця, вона взагалі не існувала. Там тимчасово працювала Острозька друкарня, яку перевезли з Острога до Дермані наприкінці 1602 р. чи на початку 1603 р. До цієї думки його підштовхнув дизайн шрифтів, що збігався з острозьким [Огієнко, 1983, С. 187-188, 190].

І. Огієнко не оминув своєю увагою і мову дерманських стародруків. На його думку, під впливом Д. Наливайка, який був призначений управителем друкарні, у дерманських стародруках, на відміну від Острозької Біблії, вживалася жива мова [Огієнко, 1983, С. 188-189]. Ученого також цікавило, хто «сховався» за ініціалами технічного друкаря «І. Ф.» у післямові до Октоїха. Гіпотеза І. Огієнка ґрунтувалася на тому, що це міг би бути син І. Федорова, але «проти цього промовляє буква Ф». Син першопечатника підписався б «І. Ф.» [Огієнко, 1983, С. 188].

Заглиблюючись в історію друкарської справи, але не маючи достатньо джерельних доказів, І. Огієнко залишив відкритим для наступників – дослідників спадщини Острозьких – питання про ймовірність заснування князем В.-К. Острозьким Константинівської друкарні (На думку вченого, Новий Костянтинів належав до не до Волинського, а Подільського воєводства, яким володів Олександр Острозький). Про існування друкарні у Константинові, зазначав І. Огієнко, свідчив надпис на рукописній Кормчій, що зберігалася у бібліотеці Львівського університету. Але «тут більше запитань, ніж відповідей».

І. Огієнко виявив існування у Новоколястинові львівського братства, якому було доручено заснувати школу та шпиталь. Учений був певний, що друкарню тут заснував І. Федоров, ймовірно, за допомогою Гриня Івановича. Саме після смерті І. Федорова друкарня перейшла до Сенька Корунки та його пасинка Сачка Сеньковича Седляра. Претензії В.-К. Острозького до друкарні призвели до того, що князь забрав її. І. Огієнко посилався на актовий документ від 24.02.1588 р., написаний латинською мовою та опублікований 1902 р. Ф. Бостелем (F. Bostel). Водночас, І. Огієнко знову висунув гіпотезу про ймовірне існування факту продажу князем друкарні Мамоничу та ймовірні видання цієї друкарні.

«Волинські Афіни»: погляд І. Огієнка. Учений зазначав, що відповідно до тогочасної практики, при друкарнях відкривались культурні центри учених та закладалися школи, оскільки друкарська справа вимагала концентрації інтелектуальних сил. Саме з метою видання Острозької Біблії, князь В.-К. Острозький зібрав «гурток учених», який зайнявся кількома важливими справами, а саме: «1. підготовкою біблійного тексту до друку, 2. друкарською справою, – веденням друкарні, 3. учителюванням в академії, 4. полемікою проти наступу на Православ'є католиків та уніатів, 5. Перекладом творів Святих Отців на церковнослов'янську мову з мови грецької, і 6. Друкуванням Богослужбових Книг» [Іларіон, 1958, С. 112]. Таке розуміння І. Огієнком тогочасної друкарської справи співзвучне з ідеями, які обстоюються в сучасній історіографії, щодо причини створення наукового гуртка учених та школи в Острозі. В. Ульяновський зазначав: «Тож острозький гурток від початку отримав генеральне завдання – реалізувати проект підготовки й видання Острозької Біблії. Всі інші острозькі друки або були підпорядковані цьому головному завданню, або розвивали ідею духовного просвічення людності в основах віри та принципах християнського життя, або концентрувалися на конфесійній полеміці. Видання Біблії фактично означало реалізацію первісного задуму творення інтелектуального центру, після чого його активність значно зменшилася» [Ульяновський, 2012, С. 864].

Учений зауважив, що князь зібрав в Острозі коло учених, з-поміж яких були світські особи, і навіть протестанти. Усіх князь утримував власним коштом. Учені концентрувалися навколо академії, яку очолив Герасим Смотрицький [Іларіон, 1958, С. 113]. І. Огієнко виділив таких «книжників», як Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, богослов Василій, який уславився своїм твором «Про єдину істотну віру» (1588), Клирик Острозький (уславився двома полемічними творами), краківський професор Ян Лятос, Іван Федоров. Водночас, І. Огієнко вказував на сильні грецькі впливи, які були привнесені Діонісієм Палеологом, Кирилом Лукарісом, Мосхопулом, Никофором (не викладав в академії, але дружив із князем) та іншими.

Вершиною культурної діяльності В.-К. Острозького, на тверде переконання І. Огієнка, було створення Острозької друкарні, що стало основою для створення школи «...думка про видання Біблії привела до потреби заснування школи й друкарні коло неї», – писав учений [Огієнко, 1983, С. 165]. «Я думаю, що кн. Костянтин першим заснував друкарню, а вже пізніше заснував школу», яку заклав 1577 р., побудувавши окремий будинок для неї – писав митрополит Іларіон [Іларіон, 1958, С. 107-108]. Але в науковій літературі наводяться різні дати: від 1576 до 1578 рр. [Ульяновський, 2012, С. 801]. Слід думати, що 1577 р. був визначений І. Огієнком з огляду на пожертви Гальшки.

Учений підкреслював, що цю школу називали по-різному: триязычний лицей, колегія, грецька школа, грецько-слов'янська школа, училище грецько-слов'янське. І. Огієнко, як і Герасим Смотрицький, вважав школу академією, оскільки там викладалися «вільні науки»: тривіум і квадріум. Саме «вільні

науки» надавали їй статус вищої школи європейського типу. Водночас, викладання поряд з грецькою мовою та латиною, церковно-слов'янської мови надавало Острозькій школи національних рис та сприяло виданню «Граматики» Лавріна Зизанії (1586), а у 1619 р. і «Граматики ...» Мелетія Смотрицького [Іларіон, 1958, С. 108-109].

І. Огієнко дуже високо оцінив роль Академії у розвитку культури. Він писав, що за роки свого існування (1577-1624) заклад випустив багато талановитих учнів, «які відчутно підняли рівень освіти і українського духовенства, і української інтелігенції», що знайшло свій вияв у розвитку літератури, появи «віршованої літератури, чого доти в Україні не було» [Іларіон, 1958, С. 123].

І. Огієнко досліджував і проблему меценатства В.-К. Острозького, яка з плином часу «обросла» різними інтерпретаціями. Князь Костянтин був найбагатшим магнатом Речі Посполитої. За даними І. Огієнка, він мав 80 міст, 2760 сіл, 1 200 000 тис. золотих річного доходу. Дослідник намагався знайти відповідь, чому так мало було випущено книжок, а головне чому острозькі видання не вирізнялися пишністю прикрас. Критикуючи за це князя, він висловив думку, що друкарство не давало прибутку, але вимагало значних інвестицій. Не зважаючи на це, В.-К. Острозький випустив найбільше книжок у порівнянні з іншими магнатами та меценатами [Огієнко, 1983, С. 176].

Смерть В.-К. Острозького у баченні І. Огієнка. Це питання, мабуть, найменше піддається критиці сучасними дослідниками. І. Огієнко апелює до знайомих йому джерел, а тому пише про смерть князя 13 лютого 1608 р., відкидаючи дату 21 березня, вважаючи її невиправданою. Датою поховання учений вважає 21 квітня 1608 р., посилаючись на свідчення його сина Януша. Зазначимо, що ці дати підтверджуються і в сучасній науковій літературі [Ульяновський, 2012, С. 1292-1293].

Обставини поховання В.-К. Острозького також не до кінця з'ясовані. На думку І. Огієнка, князь похований у «Церкві Соборній Острозькій» у родовій домовині, йдучи за «Часословом». Однак, смерть князя обросла міфами та здогадками, на які, на жаль, пристав І. Огієнко. Таких напівлегендарних версій є багато. Наведемо кілька з них: ширилися чутки, ніби-то Анна-Алоїза перенесла останки до єзуїтського Костелу; уніати вивезли тіло з родової домовини за кордон; тіло було знищено і, навіть, спалено католиками. Як пише В. Ульяновський «легенди навколо поховання князя живуть і понині. А загадка з його похованням породжує нові й нові (чи відновлює призабуті старі) версії» [Ульяновський, 2012, С. 1295-1296]. Отже, питання залишається відкритим.

Висновки. Дослідження І. Огієнком Острога здійснювалося на основі інформації з першоджерел і наукової літератури, яка була йому доступна в умовах еміграції. Отже, ми бачимо погляд православного філософа, який прагнув досягнути потенціал Острога в історичній долі України. Учений намагався проаналізувати деталі та факти з огляду їх невирішеності, заглибитись у сутність проблеми, якщо джерельна база була достатньою і достовірною. Тому підхід ученого до вивчення проблем Острогівани переважно

гіпотетичний. Якщо уважно проаналізувати Огієнкові тексти, стає помітним, що у них багато гіпотез, сумнівів та припущень. Дослідник намагався розширити горизонти Острогіани, ставлячи питання і шукаючи відповідей, але багато питань залишилися відкритими. Основою Огієнкового концептуального бачення Острогіани є внесок української культури у скарбницю національної та східнослов'янської спадщини.

На відміну від сучасних дослідників, учений не заглиблювався у деталі перебігу подій, які «змусили» князя Острозького захищати православну віру. Він констатував лише факти і давав їм оцінку. І. Огієнка цікавив результат діяльності як князя В.-К. Острозького, так і культурних осередків в Острозі й Дермані. Тому він відбирав найсуттєвіше. Учений не досліджував історичну канву того часу у психологічних портретах, соціальних, економічних та ментальних вимірах, не матеріалізував деталі і не занурював читача у тонкий світ ментальних поривів та парадигм князя Острозького, як це зробив В. Ульяновський [Ульяновський, 2012, С. 45] у своїй праці, присвяченій родині Острозьких.

І. Огієнко фіксував місця творення української культури, серед яких особлива роль відведена Острогу. Це було не лише «родове гніздо» одного з найпотужніших магнатів того часу – В.-К. Острозького, а й центр українського ренесансного відродження. Тут з'явилася Острозька Біблія, працювала Острозька академія, розвивалося друкарство. Саме ці мітки національної пам'яті, на думку ученого, стали ланцюгом, який з'єднав українську культуру у часі та просторі. Осмислюючи роль Острога у національно-культурному розвитку України XVI–XVII ст., Іван Огієнко визначив його як осередок культурної пам'яті і національної православної традиції, який вплинув на український та слов'янський світ. Учений зробив свою справу у певний час і за певних обставин.

Список літератури

1. *Атестат зрілості І. Огієнка. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 159. Спр. 57. Ч. 1. Арк. 264.*
2. *Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV–середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 555 с.*
3. *Гуменюк С.М. Біблійні і візантійські джерела як основа Острозького філософського традиціоналізму. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. № 11-15. 2007. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12081698.pdf>*
4. *Гуменюк В.А., Черняк І.О., Плотнікова А.М. І. Огієнко у вітчизняних та зарубіжних наукових та просвітницьких виданнях. Вісник Житомирського державного університету. Випуск 5(71). Філологічні науки. 2014. С. 245-250. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10352/1/46.pdf>*

5. Іларіон Митр. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 294 с.
6. Іларіон Митр. Книга нашого буття на чужині. Вінніпег: Українське наукове богословське Товариство, 1956. 167 с.
7. Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця: історична монографія. Вінніпег: Українська православна громада, 1958. 216 с.
8. Огієнко І. Історія українського друкарства. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь». 1983. 418 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
10. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Київ: Вид-во «Україна», 1993. 284 с.
11. Карлюк П. Острозька Біблія та філософська й богословська думка в Острозькій Академії. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Філософія, № 3-13, 2008. С. 3–13.
12. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1542/1525–1608) – воєвода київський і маршалок землі Волинської: пер. з польської. Хмельницький: П.П. Мельник А.А. 2009. 342с.
13. Кушнір М. Іван Огієнко (1882-1972). Острозькі просвітники XVI–XX століть. Острог: Університет «Острозька академія», Українське історичне товариство, 2000. 480 с.
14. Рапорт окружного прокурора. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 159. Спр. 102. Арк. 3.
15. Саух П.Ю. Князь Василь – Костянтин Острозький. Рівне. Волинські береги, 2002. 244 с.
16. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / передмова Н. Миронець. Київ. «ВІПОЛ». 1998. 280 с.
17. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, Видавничий дім «Простір», 2012. 1370 с. 40 іл.
18. Ющук Т. Іван Огієнко як дослідник друкарства на Волині. Українська діаспора : проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р. Острог, 2016. С. 129-131.
19. Яремчук В. Різні образи В. К. Острозького в інтер'єрі однієї історичної думки (І. Огієнко, М. Грушевський, Т. Кемпа). Наукові записки НУ Острозька академія. Серія «Історичні науки». Випуск 18, 2011. С.185-186.

References

1. Atestat zrilosti I.Ohienka [Maturity certificate of I. Ogienko]. TsDIAK. F. 707. Op. 159. Spr. 57. Ch. 1. Ark. 264 (In Russian).
2. Gorin S. Monastyri Lutsko-Ostrozkoj eparhii kintsia XV–seredyny XVII st.: funktsionuvannia i mastse u Volyns'komu sotsiumi [Monasteries of the Lutsk-Ostroh diocese of the end of the XV – middle of the XVII century:

- functioning and place in the Volyn society]. Kyiv: Vydavnychii dim «Kyevo-Mohylians'ka akademiia», 2012. 555 p. (In Ukrainian)
3. Humeniuk S.M. Bibliini i vizantiiski dzherela jak osnova Ostroz'koho filisofs'kogo tradyrsionalizmu [Biblical and Byzantine sources as the basis of Ostroh philosophical traditionalism]. Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. № 11-15. 2007. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12081698.pdf> (In Ukrainian)
 4. Humeniuk V.A., Cherniak I.O., Plotnikova A.M. I. Ohienko u vitchynianykh tazarubizhnykh naukovykh ta prosvitnytskykh vydanniakh [I. Ohienko in domestic and foreign scientific and educational publications]. Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Vymusk 5(71). Filologichni nauky. 2014. pp. 245-250. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10352/1/46.pdf> (In Ukrainian)
 5. Ilarion Mytr. Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Lybid, 1995. 294 p. (In Ukrainian)
 6. Ilarion Mytr. Knyha nashoho buttia na chuzhyni [The book of our existence in a foreign land]. Vinnipeh: Ukrainske naukove bohoslovske Tovarystvo, 1956. 167 p. (In Ukrainian)
 7. Ilarion Mytr. Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi ta yoho kulturna pratsia: istorychna monohrafiia [Prince Constantine of Ostroh and his cultural work: a historical monograph]. Vinnipeh: Ukrainska pravoslavna hromada, 1958. 216 s. (In Ukrainian)
 8. Ohienko I. Istoriiia ukrainskoho drukarstva [History of Ukrainian printing]. Vinnipeh: Nakladom Tovarystva «Volyn», 1983. 418 p. (In Ukrainian)
 9. Ohienko I. Ukrainska kultura. Korotka istoriiia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people]. Kyiv: Abrys, 1991. 272 p. (In Ukrainian)
 10. Ohienko I. Ukrainska tserkva. Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [Ukrainian Church. Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. U 2-kh t. Kyiv: Vyd-vo «Ukraina», 1993. 284 p. (In Ukrainian)
 11. Karliuk P. Ostrozka Bibliia ta filiosofska y bohoslovska dumka v Ostrozkii Akademii [Ostroh Bible and philosophical and theological thought at the Ostroh Academy]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Serii: Filosofiia, № 3-13, 2008. pp. 3–13. (In Ukrainian)
 12. Kempa T. Kotiantyn Vasyl Ostrokyi (bl. 1542/1525–1608) – voievoda kyivskyi i marshalok zemli Volynskoi [Konstantin Vasyl Ostrozky (c. 1542 / 1525–1608) - voivode of Kyiv and marshal of the Volyn region]: per. z polskoi / T. Kempa. Khmelnytskyi: P.P. Melnyk A.A. 2009. 342 p. (In Ukrainian)
 13. Kushnir M. Ivan Ohienko (1882-1972) [Ivan Ohienko]. Ostrozki prosvitnyky XVI-XX stolit. Ostroh: Universytet «Ostrozka akademiia», Ukrainske istorychne tovarystvo, 2000. 480 p. (In Ukrainian)
 14. Raport okruzhnogo prokurora [The report of the District Attorney]. TsDIAK. F. 707. Op. 159. Spr. 102. Ark. 3. (In Russian)
-

15. Saukh P.Iu. *Kniaz Vasyl – Kostiantyn Ostrozkyi [Prince Vasily - Constantine of Ostroh]*. Rivne. Volynski oberehy, 2002. 244 p. (In Ukrainian)
16. Tiurmenko I.I. *Derzhavnytska diialnist Ivana Ohiiienka (mytropolyta Iilariona: monohrafiia [State activity of Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion: monograph) / peredmovna N. Myronets. Kyiv. «VIPOL». 1998. 280 p. (In Ukrainian)*
17. Ulianovskyi V. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv [Prince Vasyl-Konstantin Ostrozky: a historical portrait in the gallery of ancestors and descendants]*. Kyiv, Vydavnychyi dim «Prostir», 2012. 1370 p. 40 il. (In Ukrainian)
18. Yushchuk T. *Ivan Ohiiienko yak doslidnyk drukarstva na Volyni [Ivan Ogienko as a researcher of printing in Volyn]*. *Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia: tezy dopovidei VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 27-28 veresnia 2016 r. Ostroh, 2016. pp. 129-131. (In Ukrainian)*
19. Yaremchuk V. *Rizni obrazy V. K. Ostrozkoho v interieri odniiei istorychnoi dumky (I. Ohiiienko, M. Hrushevskyi, T. Kempa) [Different images of VK Ostrozky in the interior of one historical thought (I. Ogienko, M. Hrushevsky, T. Kempa)]*. *Naukovi zapysky NU Ostrozka akademiia. Seriia «Istorychni nauky»*. Vypusk 18, 2011. pp.185-186. (In Ukrainian)